

Дальський В.*

СХІДНЕ ПАРТНЕРСТВО У КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПОЛІТИКИ СУСІДСТВА

Стаття присвячена впливу процесів диференціації та трансформації Європейської політики сусідства на започаткування і реалізацію проекту Східного партнерства ЄС.

Ключові слова: Барселонський процес, Європейський Союз, Європейська політика сусідства, Союз для Середземномор'я, Східне партнерство.

Статья посвящена влиянию процессов дифференциации и трансформации Европейской политики соседства на запуск и реализацию проекта Восточного партнерства ЕС.

Ключевые слова: Барселонский процесс, Восточное партнерство, Европейский Союз, Европейская политика соседства, Союз для Средиземноморья.

The article is dedicated to the impact of differentiation and transformation of the European Neighbourhood Policy on start and realization of the Eastern Partnership of the European Union.

Key terms: Barcelona Process, Eastern Partnership, European Union, European Neighbourhood Policy, Union for the Mediterranean.

На початку 2000-х років Європейська політика сусідства (ЄПС) стала результатом ідейних пошуків, що їх провадили інституції Європейського Союзу напередодні розширення 2004 року, новою базою відносин ЄС з тими європейськими країнами, які не мали перспективи набуття членства у найближчі роки. Фактично ж, нова політика мала забезпечити високу інтенсивність взаємодії, уникаючи розгляду питання про можливість членства нових сусідів у ЄС. Такими країнами були, передусім, Білорусь, Молдова та Україна.

Лише вплив середземноморських членів ЄС на вироблення нових підходів взаємодії із найближчим оточенням призвів до того, що у кінцевому підсумку нова політика була запроваджена як щодо трьох згаданих східноєвропейських сусідів, так і щодо середземноморських партнерів, а у процесі розробки документів нової політики до складу її учасників було додано ще три кавказькі країни: Азербайджан, Вірменію та Грузію.

Таким чином, ЄПС як цілісна концепція, вперше представлена Європейською Комісією 11 березня 2003 року у документі під назвою «Ширша Європа – Сусідство: нові межі для відносин з нашими східними та південними сусідами», постала як інструмент, що мав інтегрувати весь комплекс відносин Європейського Союзу з сусідами. Документ 2003 р. наголошував на необхідності сформувані «зону процвітання та дружнього сусідства, кільце друзів, з якими ЄС матиме близькі, мирні та взаємовигідні відносини»[1].

Природно, що спрямованість ЄПС на значну кількість різнорідних країн не сприяла формуванню єдиного підходу до всіх партнерів, внаслідок чого ключовою характерис-

* політолог II категорії Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

тикою ЄПС став двосторонній формат взаємодії. Власне, сама процедурна сторона політики сусідства красномовно свідчить про це: співпраця була окреслена межами Планів дій між ЄС та кожним партнером. Ці документи мали ґрунтуватися на вже підписаних угодах, а результатом їхнього виконання мали стати окремі Сусідські угоди.

Втім, запровадження Європейської політики сусідства із самого початку передбачало відмінності у формах та механізмах: щодо середземноморських партнерів з одного боку, а також східноєвропейських та кавказьких – з іншого. Попри єдині стандарти, що застосовувалися до всіх країн, та цілі, задля яких провадилися відносини з кожним із партнерів, реалізація ЄПС щодо держав Північної Африки та Близького Сходу суттєво відрізнялась від її провадження щодо держав пострадянського простору.

Для середземноморських партнерів, яким Брюссель запропонував приєднатись до ЄПС, нова політика мала добре розроблене підґрунтя, яким було Євро-Середземноморське партнерство (ЄСП), або Барселонський процес, розпочатий Декларацією, прийнятою на саміті міністрів закордонних справ ЄС та його партнерів у Барселоні 27-28 листопада 1995 року.

Основою для реалізації ЄПС на південних рубежах ЄС стало те, що до Барселонського процесу було закладено два виміри взаємодії: регіональний та двосторонній, і хоча регіональний рівень отримав основну долю уваги учасників Євро-Середземноморського партнерства, однак саме наробики за другим рівнем якнайкраще підійшли для провадження політики сусідства.

Офіційно ЄПС та Барселонський процес мали розвиватися паралельно, використовуючи досягнення одне одного: перша мала сприяти внутрішнім перетворенням сусідів ЄС через формат білатеральних відносин, в той час, як за Євро-Середземноморським партнерством залишалися ключові позиції щодо координації мультилатеральних взаємодій.

Нерозривний зв'язок двох форматів особливо помітний під час розгляду інструментарію ЄПС у Північній Африці та на Близькому Сході: співпраця з кожною країною з самого початку ґрунтувалась на планах дій, які спиралися на підписані у межах Барселонського процесу Угоди про асоціацію, що окреслювали заходи з широкого кола питань, необхідні для тіснішої інтегрованості політичних, економічних, правових систем Європейського Союзу та партнерів, зокрема, шляхи сторін до створення Зон вільної торгівлі, що мали 2010 року сполучитись в об'єднану ЗВТ для всього Середземномор'я.

Про рівень асоційованих відносин щодо пострадянських країн спочатку навіть не йшлося, адже двостороння взаємодія ЄС і партнерів із впровадженням політики сусідства мала спиратися на вже підписані угоди, а східні сусіди мали у кращому разі тільки Угоди про партнерство та співробітництво (УПС). Лише з виконанням Планів дій зі співробітництва між ЄС та кожним партнером, чинні документи передбачалось замінювати спеціальними Сусідськими договорами. Наповнення таких договорів установи ЄС залишали справою майбутнього і не уточнювали.

Серед практичних наслідків такої географічної диференціації політики сусідства можна назвати відмінності у фінансуванні програм у Середземномор'ї та на пострадянському просторі: розбіжності у показниках обсягів фінансування простежуються як до 2006 р., коли діяли фінансові інструменти, що виникли до запровадження ЄПС, так і з 2007 р., коли почав діяти спеціальний Європейський інструмент сусідства та партнерства. У цілому, на південних партнерів припадало близько 2/3 фондів політики сусідства [2, 50-51].

Характерно, що, попри очевидну неврівноваженість підходів за південним та східним напрямками політики сусідства, Європейський Союз не прагнув до відтворення регіональних структур під своєю егідою у Східній Європі на кшталт ЄСП. Незважаючи на

намагання Польщі 2002 р. започаткувати регіональну ініціативу так званого «Східного виміру», до кінця 2000-х р.р. європейські структури не приділяли належної уваги таким зусиллям.

Виходячи з основного завдання ЄПС, що мала допомогти Європейському Союзу створити «кільце друзів» на його кордонах, безпековий аспект був пріоритетом її впровадження. Саме тому підхід до середземноморських країн у форматі регіональних ініціатив був для ЄС необхідний. Вважалось, що убезпечитись від загроз політичної нестабільності, соціальних потрясінь, міграції, екстремізму тощо, які потенційно виходять з такого складного регіону, можна лише колективними зусиллями. Таким чином «зона спільного процвітання», прописана як мета у Барселонській декларації, стала безпосереднім втіленням тези про неподільність безпеки, намаганням створити певну загальнорегіональну структуру з підтримання стабільності.

У той же час, на східних кордонах ЄС добре розбудована архітектура безпеки на пострадянському просторі не спонукала європейські установи до активних зусиль з утворення нової регіональної структури.

Іншим поясненням такої пасивності ЄС на сході є фактор Росії, небажання входити у конфронтацію з цим важливим партнером, створюючи структури альтернативні СНД. Показово, що Європейський Союз підтримував поглиблення регіонального співробітництва практично в усіх географічних зонах, окрім пострадянської. Крім того, якщо у Середземномор'ї ЄС завжди охоче йшов на діалог з такими субрегіональними організаціями, як Союз Арабського Магрибу чи допомагав розбудові Зони вільної торгівлі за Агадірською угодою, то на сході Європейський Союз, наприклад, показово дистанціювався від розбудови ЗВТ у межах ГУАМ. Як зазначала співробітниця Французького інституту міжнародних відносин Керрі Лонгхарст, ЄС доводилось утримувати рівновагу між відносинами з Росією, стратегічним партнером, що відкинув політику сусідства, та з учасниками ЄПС з пострадянського простору [3].

Активізація багатосторонніх форм взаємодії ЄС із партнерами

Попри амбіційні завдання, які покладались у Європейському Союзі на політику сусідства, практичні наслідки виявились не настільки відчутними. ЄПС сприяла поглибленню діалогу сторін, втім, не задовольняла головних вимог.

Показово, що хоча 2010 рік мав ознаменувати запуск ЗВТ в усьому Середземномор'ї, однак на практиці усе виявилось складніше.

За такої ситуації ЄПС потребувала додаткового імпульсу, який невдовзі було знайдено, але не у двосторонньому вимірі, на якому ґрунтується політика сусідства, а у розбудові багатосторонніх структур, поглибленні регіональних взаємодій. Своєрідним каталізатором усієї політики ЄС на прилеглих до його кордонів просторах стало утворення Союзу для Середземномор'я.

Концепція Середземноморського союзу як нового формату діалогу спершу виникла у якості одного з ключових елементів передвиборної програми кандидата у президенти Франції Ніколя Саркозі, який, обійнявши високу посаду, заходився активно розбудовувати новий багатосторонній формат.

Попри те, що французький лідер спочатку лобював ідею утворення принципово нової структури у складі лише середземноморських країн, проте було очевидним, що без підтримки Німеччини ініціативи Н.Саркозі не мають шансів на успіх. У той же час Канцлер ФРН Ангела Меркель піддала гострій критиці коло учасників Середземноморського союзу та формат його існування, запропоновані французькою стороною у початковому варіанті.

Меркель наголошувала, що Середземноморський регіон є важливим для усіх 27 членів ЄС, тому їхня участь новому проєкті, була невід'ємною умовою прийняття німецьким канцлером пропозицій Парижа. Другою особливістю позиції офіційного Берліна було заперечення доцільності будь-яких інституційних структур, що мали існувати автономно від органів Європейського Союзу. А. Меркель вбачала у таких паралельних інституціях пряму загрозу європейській єдності [4].

У результаті переговорів проведених між лідерами Франції та Німеччини у Ганновері 3 березня 2008 року було досягнуто компромісу, відповідно до якого Н.Саркозі прийняв дві зазначені умови німецького канцлера, а А.Меркель погодилася на розгляд французьких ініціатив під час засідання Європейської Ради у Брюсселі 13-14 березня 2008 року.

Таким чином, нову ініціативу було скеровано не на розмивання Євро-Середземноморського партнерства, а отже і тісно з ним пов'язаної ЄПС, а на їхнє удосконалення. Передусім на розгляд Ради було винесено французьку концепцію зі зміненою назвою – «Барселонський процес: Союз для Середземномор'я», що репрезентувало це утворення як продовження Євро-Середземноморського партнерства [5].

Відповідно до рішення Ради для керівництва діяльністю Союзу передбачалось запровадити два співпрезидентства: країни-члена ЄС, яка має вихід до Середземного моря, і країни, що представляє південне узбережжя. Секретаріат передбачалось утворити з двадцяти осіб від ЄС та інших країн Середземномор'я на паритетній основі, якими мають управляти два співдиректори, один з них - від Європейської Комісії. Саміти Союзу для Середземномор'я передбачалось проводити кожні два роки, як це вже відбувається у рамках Барселонського процесу [6].

Таким чином, саміт Європейської Ради визначив основні риси Союзу, згодом підтверджені спеціальним документом Єврокомісії від 20 травня 2008 року під вже узгодженою назвою «Барселонський процес: Союз для Середземномор'я». Документ закріпив рішення прийняті на саміті 13-14 березня та презентував новий Союз у якості проєкту з підсилення та оновлення Євро-Середземноморського партнерства, на основі пріоритетів Барселонської декларації 1995 щодо поглиблення політичного діалогу, економічної співпраці, кооперації у гуманітарній сфері, а також, ґрунтуючись на доданій 2005 року IV главі, яка стосувалась питань міграції, безпеки, судочинства, соціальної інтеграції тощо. Крім того, документ Європейської Комісії фінансовими інструментами реалізації нового проєкту визначив FEMIP (Facility for Euro-Mediterranean Investment and Partnership) та Європейський інструмент сусідства та партнерства, що наразі діють у межах Барселонського процесу та Європейської політики сусідства.

Зрештою, офіційне заснування Союзу для Середземномор'я відбулось під час проведення Паризького саміту 13 липня 2008 року за участі 27 членів ЄС, Монако, адриатичних країн, що не входять до ЄС (Албанія, Боснія і Герцеговина, Хорватія, Чорногорія), Туреччини та 10 країн Північної Африки та Близького Сходу (Алжир, Єгипет, Ізраїль, Йорданія, Ліван, Мавританія, Марокко, Палестинська Автономія, Сирія, Туніс).

Першими співпрезидентами Союзу було визначено Президентів Єгипту та Франції: Хосні Мубарака та Ніколя Саркозі.

Східне партнерство і трансформація ЄПС на пострадянському просторі.

Процес утворення Союзу для Середземномор'я став позитивним фактором не лише для південних партнерів ЄС, але й для східних, надавши сигнал до дій тим членам Європейського Союзу, які були зацікавлені у поглибленні співпраці саме з пострадянськими країнами.

Певним кроком у цьому напрямі стало започаткування 11 квітня 2007 р. такої платформи для співробітництва як ініціатива Чорноморської синергії, що впроваджувалась в якості інструменту узгодженого з ЄПС на чітко окресленому просторі задля вирішення нагальних питань транскордонної взаємодії на кшталт транспорту, енергетики, екології, рибного промислу, міграції, організованої злочинності тощо [7].

Водночас, Чорноморська синергія, розроблена за сприяння Болгарії та Румунії, що 2007 року стали членами ЄС, не підходить для реалізації стратегічних завдань Співтовариства на сході, адже стосується вузькоспеціалізованих аспектів його взаємодії на чорноморських рубежах. Зокрема, ЧС включає Росію та Туреччину, на які не поширюється політика сусідства, і не торкається Білорусі, що потенційно є об'єктом ЄПС. Крім того, чорноморська ініціатива не дає відповіді на питання інтеграції партнерів до економічного, політичного, правового просторів ЄС. До того ж ефективність реалізації тих завдань, які поклалися на Чорноморську синергію виявилася доволі низькою, про що було зазначено у доповіді Європейської Комісії від 19 червня 2008 р [8].

З іншого боку, потреба новацій у політиці щодо пострадянського простору були очевидними й для самих брюссельських установ, адже необхідність збереження зацікавленості країн регіону у політиці сусідства диктувала потребу надання більш чітких та привабливих пропозицій від ЄС.

За таких умов традиційний лобіст східноєвропейських країн у середині Євросоюзу – Польща, отримала змогу реанімувати ідею 2002 р. щодо інституціалізації Східного виміру. Під приводом відновлення балансу між двома основними зовнішньополітичними векторами Євросоюзу польський уряд почав розробку формату «Східного партнерства», покликаною заповнити нішу багатостороннього співробітництва під егідою ЄС для пострадянських країн.

На відміну від першої спроби, що зазнала невдачі здебільшого через недостатню зацікавленість країн-членів ЄС та намагання Німеччини узгодити новий формат з Росією, на цей раз нові центральноєвропейські члени, особливо сама Польща, мали змогу забезпечити необхідну підтримку відповідних ініціатив.

Саме за таких умов навесні 2008 року, паралельно з процесом утворення Союзу для Середземномор'я, польські урядовці заручилися підтримкою Швеції, завдяки чому вже 26 травня того ж року обидві держави презентували ініціативу зі створення нового форуму – Східного партнерства, за участі ЄС та Азербайджану, Білорусі, Вірменії, Грузії, Молдови й України [9], а 19-20 червня ідея нового утворення була представлена міністром закордонних справ Польщі Радославом Сікорським на засіданні Європейської Ради, яка і доручила Єврокомісії розробити відповідну пропозицію до весни 2009 р. 23 червня СП також отримало підтримку на засіданні комісії з закордонних справ Європарламенту.

Серед факторів успішної реалізації польсько-шведської пропозиції варто виокремити декілька.

По-перше, позиція Франції щодо нової ініціативи на сході Європи виявилась у цілому позитивною, оскільки Н.Саркозі намагався заручитися підтримкою своєї середземноморської ідеї серед центральноєвропейських членів ЄС. Вже під час візиту французького президента до Польщі 28 травня 2008 року сторони досягли згоди щодо взаємної підтримки своїх ініціатив на південному та східному напрямках [10].

По-друге, значне сприяння впровадженню нового форуму надав російсько-грузинський конфлікт у Південній Осетії у серпні 2008 року. Так, вже на позачерговому засіданні 1 вересня того року Європейська Рада закликала Комісію прискорити оформлення пакету пропозицій у межах нової ініціативи [11], завдяки чому 3 грудня остання опри-

люднила перше повідомлення щодо Східного партнерства, окресливши його основне наповнення [12].

Загалом, побоювання щодо намірів Росії загальмувати процеси демократизації та євроінтеграції на пострадянському просторі виступили каталізатором для згуртування внутрішнього лобі ЄС, сформованого такими країнами, як, наприклад, Польща, Чехія та Литва, щодо інтенсифікації та поглиблення співпраці Союзу з Україною, Молдовою, чи Грузією.

По-третє, вчасним для втілення польсько-шведської ініціативи виявилось і головування у ЄС Чеської Республіки, що припало на першу половину 2009 року, адже Східне партнерство було позначене урядом цієї держави серед пріоритетів своєї каденції [13].

Іншим важливим фактором стала та обставина, що активний переговорний процес з найбільш успішним учасником ЄПС у Східній Європі – Україною щодо нової посиленої угоди, насправді окреслив ті елементи, які ЄС готовий був зробити складовими оновленої пропозиції для решти сусідів.

Саме за таких обставин стало можливим схвалення Європейською Радою проекту Східного партнерства вже 20 березня 2009 року, а також те, що 7 травня 2009 під час установчого саміту у Празі новий регіональний формат відносин отримав офіційний старт.

Варто відзначити, що зміст пакету пропозицій ЄС, розробленого на підтримку СП, є органічним продовженням попередніх напрацювань ЄПС і фактично окреслює той максимум завдань, на які брюссельські установи готові працювати спільно з учасниками форуму [12].

Загалом, деякі особливості та завдання Східного партнерства дозволяють стверджувати про зближення підходів ЄС щодо своїх південних та східних партнерів:

1. Новий формат було визначено як багатосторонній інструмент ЄПС на пострадянському просторі, що концептуально дещо відрізняє його від Барселонського процесу і його наступника у вигляді Союзу для Середземномор'я, які з самого початку вважались паралельними щодо ЄПС утвореннями. З функціональної ж точки зору СП зайняло ту ж нішу, що й зазначені формати, що може свідчити про традиційне намагання ЄС уникнути непорозумінь з Росією, спробою переконати останню в тому, що Східне партнерство є лише посиленням попередньої політики, а не намаганням структурувати пострадянський простір під егідою Євросоюзу і без участі його стратегічного партнера.

2. Європейський Союз у межах СП вперше запропонував своїм східноєвропейським партнерам утворення організаційної структури багатосторонньої взаємодії, яка має допомагати прогресові на двосторонньому рівні, ставши форумом з обміну інформацією та досвідом для сусідів ЄС.

3. У межах СП Європейський Союз пропонує своїм сусідам вийти на новий рівень взаємин – відносини асоціації – через підписання двосторонніх Угод про асоціацію замість нині чинних Угод про партнерство та співробітництво, що означатиме поглиблення взаємодії сторін в усіх сферах.

4. СП передбачає інтеграцію партнерів до ринків ЄС через утворення глибоких та всеосяжних Зон вільної торгівлі, причому у довгостроковій перспективі двосторонні договори між партнерами мають призвести до утворення Сусідської економічної спільноти, що є відвертим аналогом розбудови ЗВТ у Середземномор'ї.

5. Також у межах Східного партнерства було приділено значної уваги інтеграції в енергетичній сфері, зокрема повній інтеграції України до енергетичного ринку ЄС, розбудові південного енергетичного коридору задля диверсифікації постачання енергоносіїв до Європейського Союзу та його партнерів тощо.

Таким чином Східне партнерство стало логічним кроком до врівноважування південного та східного вимірів політики сусідства за інституційними та фінансовими параметрами.

Варто зазначити, що негативне ставлення керівництва Росії до запровадження Східного партнерства, через традиційне небажання Москви ставати на один щабель з іншими сусідами Європейського Союзу не дозволяє брюссельським установам підключити Росію до багатосторонніх форм співробітництва [14]. Втім, виходячи з попереднього досвіду, враховуючи, що ЄС користується одними програмами та фінансовими інструментами для співпраці як з Росією, так і з учасниками ЄПС, можна з високою долею вірогідності стверджувати, що досвід та напрацювання Східного партнерства будуть використані й у стосунках ЄС з РФ.

Таким чином, історія провадження політики ЄС щодо сусідніх держав останніх п'яти років засвідчує прагнення брюссельських установ до вироблення універсальних принципів та механізмів взаємодії з географічно найближчими партнерами Союзу. На практиці це призвело до формування симетричних інституціолізованих структур на двох флангах – південному та східному – з подібними засадами та інструментами співпраці, що стало наслідком поширення досвіду Євро-Середземноморського партнерства на терени Східної Європи, зокрема, через розбудову платформи багатостороннього діалогу, якою стало Східне партнерство, на додачу до двосторонніх механізмів, характерних для політики сусідства. Не в останню чергу, це стало наслідком врівноважування впливу різних зацікавлених груп у середині Євросоюзу.

З одного боку, такий розвиток подій веде до подальшої регіональної диференціації самої політики сусідства, але з іншого – ЄС приступив до формування насправді єдиного підходу щодо своїх сусідів. Так утворення аналогічних механізмів співпраці на південних та східних кордонах Європейського Союзу разом з планами побудови ЗВТ у Середземномор'ї та Східній Європі відкриває перспективу на формування дійсно єдиної сусідської «зони процвітання».

Водночас, варто вказати на різну швидкість процесів інституціолізації співробітництва на двох напрямках, зумовлену, передусім, довшою передісторією відносин ЄС з країнами Середземномор'я, які потребували значної уваги через гострі питання на кшталт вакууму безпеки, диспропорцій розвитку, етнокультурних розбіжностей. На цьому тлі ЦСЄ з наявними механізмами забезпечення стабільності НАТО, ОДКБ та ОБСЄ не вимагало високої активності структур Євросоюзу, який, крім того, намагався вслякко уникати суперечок з Росією, адже остання критично ставилась до регіональних багатосторонніх ініціатив ЄС, розглядаючи їх конкурентами своїх проєктів, зокрема СНД.

У цілому ж, започаткування Східного партнерства варто розглядати як спробу Європейського Союзу посилити свою присутність у Східній Європі через реалізацію свого права на проєкти альтернативні російським.

Література

1. Wider Europe-Neighbourhood: a New Framework for Relations with our Eastern and Southern Neighbours. Communication from the Commission to the European Parliament and the Council.- 11/03/2003. - COM(2003) 104 final.
2. Европейская Комиссия. Европейская политика соседства – Работаем сообща. – Люксембург: Бюро официальных публикаций Европейских Комиссий, 2006. – 67 с.

3. Лонгхарст Керри. Дифференциация европейской политики соседства и ее последствия для Украины/Russie.Nei.Visions. - №32, Июль 2008/ Режим доступа: www.ifri.org/files/Russie/ifri_longhorst_ENP_RUS_june2008.pdf.
4. Berlin s'emporte contre le projet français d'Union de la Méditerranée/ Le Figaro, 8/02/2008.
5. Presidency Conclusions of the Brussels European Council, 13-14/03/ 2008, Режим доступа: http://www.consilium.europa.eu/ueDocs/cms_Data/docs/pressData/en/ec/99410.pdf
6. Barcelona Process: Union for the Mediterranean. Communication from the Commission to the European Parliament and the Council.- 20/05/08. - COM(2008) 319 (Final).
7. Black Sea Synergy – a new Regional Cooperation Initiative. Communication from the Commission to the Council and the European Parliament. - 11/04/2007. - COM (2007) 160 final.
8. Report on the First Year of Implementation of the Black Sea Synergy. Communication from the Commission to the Council and the European Parliament. - 19/06/2008. - COM (2008) 391 final.
9. Ministry of Foreign Affairs of Poland, Polish-Swedish Proposal: Eastern Partnership, June 2008. Режим доступа: <http://www.msz.gov.pl/Polish-Swedish,Proposal,19911.html>.
10. Most French priorities meet Polish interests/EU-27 WATCH. – Berlin: The Institute for European Politics (IEP), September 2008. - No. 7. – pp. 112-114. Режим доступа: <http://www.eu-consent.net/content.asp?ContentId=1694>.
11. Presidency conclusions of the Extraordinary European Council held in Brussels (1 September 2008), Brussels, 6 October 2008.
12. Eastern Partnership. Communication from the Commission to the European Parliament and the Council. - 03/12/2008. - COM (2008) 823.
13. Alexandr Vondra , «Priorities of the Czech EU Presidency» (Remarks by Deputy Prime Minister for European Affairs of the Czech Republic Alexandr Vondra, Czech-German Discussion Forum on the Czech EU Presidency, Berlin, December 2, 2008), Режим доступа: <http://www.vlada.cz/scripts/detail.php?id=46806>
14. Медведев пообещал не мешать ЕС развивать «Восточное партнерство»/ Известия, 23.11.2009